

B.B. ВАРАНОВІЧ

АПІСАЛЬНЫ ПРЭДЫКАТ ЯК АДМЕТНЫ ТЫП СІНТАКСІЧНАЙ КАНСТРУКЦЫІ Ё СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Даюцца вызначэнні, асноўныя характэрыстыкі апісальнага прэдиката; аналізуецца яго структура, ўмовы ўтварэння; праводзіцца класіфікацыя апісальных прэдикатаў па розным прызнакам у беларускай мове; абазначаюцца найбольш актуальныя праблемы ў даследаванні данага мовнага з'явішча.

This article contains a definition of descriptive predicate, its main characteristics and features, there is an analysis of its structure and conditions of formation, the classification of descriptive predicates according to different features is realized, the most urgent problems in the research of this language phenomenon are noted.

Апісальныя прэдикаты - гэта вытворныя двухслоўныя дэскрыпцыі з іменнай словаформай, якія суадносяцца сэнсавы з адным словам - дзеясловам, прыметнікам, залежным дзеепрыметнікам або прэдикатыўным прыслоўем (якія па аналогіі са словаўтварэннем можна назваць утваральнымі) - і ўтвараюць сінтаксічныя структуры двух узроўняў:

1) словазлучэння (у яго вузкім разуменні) з іменнай словаформай ва ўскосным склоне, дзе іменны кампанент займае звычайна сінтаксічна залежную пазіцыю фармальнага дапаўнення: *Фірма арганізуе экскурсіі* *Фірма займаецца арганізацыяй экскурсій*;

2) дзейнікова-выказніковай пары, дзе іменны кампанент займае пазіцыю дзейніка: *На сходзе абмяняліся думкамі* *На сходзе адбыўся абмен думкамі*.

Тэрмін *апісальны прэдикат* увайшоў у лінгвістычную практыку параўнальнай мовазнаўства, таму ў літаратуры можна сустрэць розныя тэрмінаабазначэнні паняцця: **аналітычны прэдикат**, **іменны прэдикат** (гл. Золотова 1973), **апісальны выраз**. Мы, услед за В.А. Белашапкавай і М.У. Усеваладавай, будзем выкарыстоўваць тэрмін **апісальны прэдикат**, бо ён у найбольшай ступені адпавядае сутнасці моўнай адзінкі. Менавіта ў працах В.А. Белашапкавай і М.У. Усеваладавай, а таксама В.А. Кузьмянкавай і Г.А. Золатавай апісальныя прэдикаты ў русістыцы найбольш даследаваны. Паколькі згаданыя навукоўцы працуюць у галіне функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу, мы лічым за лепшае апісваць з'яву менавіта з пазіцыі гэтай тэорыі. Між тым у беларускай русістыцы апісальныя прэдикаты даследуюцца з пазіцыі тэорыі намінацыі: яны ўключаюцца ў намінацыйны рад дзеясловаў і маюць назву «дэрывацыйныя злучэнні» (В.М. Нікіцевіч, А.Н. Аўчыннікава). Апісальныя прэдикаты як прадстаўнікі лексічнага аналітызму разглядаюцца таксама ў працах А.Я. Міхневіча: «Вывучэнне падобных моўных фактаў [аналітычных структур] важнае для паглыбленага

пазнання строю беларускай мовы. Але для поспеху такой працы неабходна... пераадоленне гіпнозу бытуючага ў беларусістыцы пункту погляду, згодна з якім гэта мова адносіцца бясспрэчна да моў сінтэтычных» (Міхневіч 1990, 21). Іх наяўнасць, на думку навукоўца, ставіць пад сумненне факт бясспрэчнага аднясення беларускай мовы да сінтэтычных моў. Праявы аналітызму сустракаюцца на ўсіх узроўнях мовы, у тым ліку і на сінтаксічным. Старшыня Арфаграфічнай камісіі Расійскай акадэміі навук В.В. Лапацін лічыць, што тэндэнцыя да аналітызму ў сучаснай рускай мове расце, пашыраецца. Можна меркаваць, што апісальныя прэдыкаты як прыватная з'ява аналітычных канструкцый будуць мець пашырэнне як у рускай, так і ў беларускай мове. Нягледзячы на распаўсюджванасць асобных аспектаў функцыянавання апісальных прэдыкатаў, манаграфічнага іх даследавання ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень не існуе, таму мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца комплекснае апісанне гэтай моўнай з'явы і вызначэнне асноўных напрамкаў для далейшага даследавання.

Галоўным крытэрыем для аднясення пэўнай моўнай адзінкі да класа апісальных прэдыкатаў з'яўляецца іх фундаментальная ўласцівасць утвараць адну паняццёвую адзінку, што, аднак, не прадугледжвае яе падабенства асобным членам сказа. Такім чынам, на ўзроўні паверхневай структуры апісальныя прэдыкаты разглядаюцца як спалучэнне выказніка і дапаўнення або дзейніка і выказніка.

Апісальны прэдыкат складаецца з дзеяслова-эксплікатара, які займае ў сказе пазіцыю выказніка (а ў словазлучэнні - пазіцыю галоўнага кампанента), і аддзяслоўнага або адпрыметнікавага назоўніка, які часта з'яўляецца вытворным ад «заменнага» кампанента і выконвае ролю дзейніка або дапаўнення: *радавацца адчуваць радасць*, або з'яўляецца дэрыватам паказчыка мадальнай мадыфікацыі сказа: *Кожны можа вучыцца на бюджэтнай форме навучання* *Кожны мае магчымасць вучыцца на бюджэтнай форме навучання*. Дзеясловы-эксплікатары, акрамя ўласнай функцыі - выяўлення сэнсавых адносін - могуць быць ускладнены дадатковымі сэнсавымі значэннямі. М.У. Усеваладава выдзяляе наступныя групы дадатковых значэнняў дзеясловаў-эксплікатараў (Всеволодова 2000, 445):

1) фазіснасць: *адчуць зайздрасць*; 2) праяўленне прыкметы: *выразіць задавальненне*; 3) метафарызацыя: *Ён радуецца* *Яго ахапіла радасць*; 4) модусныя сэнсы: *Яны вядуць размову* *Яны займаюцца размовамі*; тут дзеяслоў-эксплікатар нясе модусную ацэнку размоў як занятку несур'ёзнага.

Колькасць дзеясловаў-эксплікатараў у беларускай мове абмежаваная, таму яны паддаюцца апісанню і класіфікацыі паводле розных прыкмет: семантыкі, спалучальнасці з пэўнымі групамі імёнаў, ступені злітнасці з іменным кампанентам у складзе апісальных прэдыкатаў.

Як зазначае В.А. Кузьмянкова, «асаблівы від семантычнай карэляцыі дзеяслоўнага і іменнага кампанентаў праяўляецца перш за ўсё ўдэсемантызацыі дзеяслова: чым больш іменных партнёраў дапускае дзеяслоў, тым больш ён дэсемантызаваны; і наадварот, ядро поля апісальнага прэдыката складаюць спалучэнні, у якіх дзеяслоў найбольш аслаблены» (Кузьменкова 2000, 8). Іменны кампанент, з'яўляючыся семантычным ядром апісальнага прэдыката, засяроджвае ў сабе семантыку ўсяго спалучэння. Такія назоўнікі атрымалі назву прэдыкатыўных імёнаў, бо, як і дзеясловы, яны выконваюць функцыю глабальнага абазначэння сітуацыі. Іменны кампанент у складзе апісальных прэдыкатаў можа абазначаць:

1) канкрэтнае дзеянне, якое выконваецца агенсам: *гравіроўка, устаноўка*; 2) самаадвольнае дзеянне: *узгаранне, выбух*; 3) розныя віды руху: *нагрузка, вываз*; 4) розныя працэсы: *распад, рассяйванне*; 5) розныя станы: *трывога, задавальненне*.

Як піша М.У. Усеваладава, «акрамя дзеяслова і імені, у склад апісальнага прэдыката можа ўваходзіць факультатыўны кампанент - слова-класіфі-

катар» (Всеволодова 2000, 448), напрыклад: *У цяперашні час адбываецца працэдура ліквідацыі прадпрыемства; У яго вачах чыталася пачуццё страху*. Наяўнасць такіх слоў адзначана ў працы Ю.Д. Абрэсяна (Абрэсян 1974). Іх прысутнасць у структуры сказа і апісальнага прэдыката ў прыватнасці не з'яўляецца залішняй, словы-класіфікатары выконваюць дадатковыя функцыі ўдакладнення і пашырэння семантыкі сінтаксічнай канструкцыі.

Сэнсава апісальныя прэдыкаты роўныя аднаму слову і фактычна з'яўляюцца разгортваннем паўназначнага слова, якім можа быць:

1) дзеяслоў, які пераходзіць у дэвербатыў або назоўнік, які суадносіцца з дзеясловам: *адказаць даць адказ*; 2) прэдыкатыўная словаформа прапазіцыйнага назоўніка са значэннем стану, які пэўным чынам карэлюе з дзеясловам: *Культура ў крызісе* *Культура перажывае крызіс*; 3) прэдыкатыў: *Яму было страшна* *Ён адчуваў страх*; 4) прыметнік: *Нотныя кнігі вялікія* *Нотныя кнігі вялікага памеру*.

Акрамя таго, у мове функцыянуюць словазлучэнні, аналагічныя па структуры апісальным прэдыкатам (складаюцца з дзеяслоўнага і іменнага кампанента, утвараюць адну семантычную адзінку), але не могуць быць заменены аднаслоўным кампанентам: *адчуваць боль* (аналог *трывожыцца адчуваць трывогу*), *займацца шавецтвам* (аналог *сталярнічаць займацца сталярствам*). Крытэрыем аднясення такіх словазлучэнняў да класа апісальных прэдыкатаў з'яўляецца не толькі іх здольнасць утвараць адзіную паняццёвую адзінку, але і наяўнасць у іх структуры дзеясловаў-эксплікатараў, уласцівых апісальным прэдыкатам у класічным разуменні.

Класіфікацыя апісальных прэдыкатаў праводзіцца, па-першае, па ступені адпаведнасці спалучэння дзеяслову-карэляту. На гэтай падставе выдзяляюцца дзве групы апісальных прэдыкатаў: 1) дублетныя, якія не маюць дадатковага сэнсу і поўнасю тоесныя дзеяслову, які яны замяняюць: *пчальарыць займацца пчальярствам*; 2) блізказначныя, якія якасна характарызуюць працэс: *праклінаць сыпаць праклёны*.

Класіфікацыя дае магчымасць убачыць, што дублетныя апісальныя прэдыкаты больш характэрныя для навуковага і афіцыйна-справавога стыляў. Блізказначныя апісальныя прэдыкаты шырока ўжывальныя ва ўсіх функцыянальных стылях мовы, у тым ліку ў размоўным стылі і стылі мастацкай літаратуры. Для іх уласцівая шырокая сінанімія, яны робяць маўленне больш выразным і дазваляюць выявіць пэўныя семантычныя адценні выказвання: *ісці біць ногі, трапаць ногі, перабіраць нагамі, пераступаць нагамі, сунуць ногі*.

Згодна іншай класіфікацыі, што датычыць пазіцыі дэрывата апісальнага прэдыката, выдзяляюцца наступныя канструкцыі:

1) непрэдыкатыўныя, дзе імя займае пазіцыю дапаўнення: *Новая тэхналогія вытворчасці выпрабываецца ў БДУ* *Новая тэхналогія вытворчасці ставіцца на выпрабаванне ў БДУ*;

2) прэдыкатыўныя, дзе імя знаходзіцца ў пазіцыі дзейніка:

а) прадстаўляюць працэс як адвольны: *У гэты час мяняецца дыпламатычная тэрміналогія* *У гэты час адбываецца змена дыпламатычнай тэрміналогіі*;

б) называюць якасную прымету прадмета, утрымліваюць эксплікатар-прыметнік: *Працэсу дэмакратызацыі ўласцівы дынамізм* *Працэс дэмакратызацыі дынамічны*.

У традыцыйнай граматыцы такія словазлучэнні разглядаюцца як асобны від выказніка. Аднак прыхільнікі тэорыі функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу лічаць, што, паколькі фармальныя дзейнік і выказнік далёка не заўсёды з'яўляюцца суб'ектам і прэдыкатам, дэвербатывы і дэад'ектывы ў складзе апісальных прэдыкатаў, безумоўна, вызначаюцца як дапаўненне.

Апісальныя прэдыкаты як сінтаксічная мадэль «ахвотна прадстаўляюць» свае пазіцыі іншым кампанентам, што дазваляе ўтварыць па іх мадэлі семантычныя аналагі, у прыватнасці, антанімічныя структуры, ліквідатывы і канверсівы.

1. Утварэнне антанімічных структур у форме апісальных прэдыкатаў звязана з тым, што яны добра прыстасаваны да выяўлення так званай «вектарнай процілегласці», г. зн. да выяўлення рознанакіраваных дзеянняў, адзнак і ўласцівасцей: *браць пад уплыў- трапляць пад уплыў*. Як зазначае В.А. Кузьмянкова, «да антанімічных канструкцый па характары адносін паміж зыходным апісальным прэдыкатам і структурай, якая ўтвараецца па аналогіі, блізкія ліквідатывы» (Кузьменкова 2000, 18).

2. Ліквідатывы - дзеяслоўныя канструкцыі, якія маюць значэнне «рабіць так, што нейкая сітуацыя перастае мець месца ці не мае месца» (Апресян 1968, 46). У якасці дзеяслоўнага кампанента ў такіх канструкцыях выступаюць дзеясловы дэструктыўнага дзеяння ці дзеясловы, якія абазначаюць ліквідацыю (ануляванасць) дадзенага дзеяння ці працэсу: *ануляваць, пазбаўляць, абвяргаць, адмяняць, губляць, ліквідаваць* і інш.: *даць прысягу (прысягнуць) - парушыць прысягу* (няма аднаслоўнага адпаведніка), *атрымаць права - пазбавіць права*.

3. Канверсійнасць - гэта здольнасць сказа змяняць пры трансфармацыі напрамак адносін паміж прывыказнікавымі ці прызвязачнымі кампанентамі, з якіх адзін абавязкова дзейнік. Апісальныя прэдыкаты маюць шырокія магчымасці прадстаўлення канверсных адносін, асабліва тыя мадэлі, у якіх функцыянуюць каўзатыўныя дзеясловы: *Удзельнікі канферэнцыі абмяняліся думкамі* *Адбыўся абмен думкамі паміж удзельнікамі канферэнцыі; Удзельнікі канферэнцыі правялі абмен думкамі*.

Функцыі апісальных прэдыкатаў у розных стылях мовы некалькі адрозніваюцца. Так, у навуковых тэкстах іх выкарыстанне пазбаўляе дзеяслоўны кампанент мнагазначнасці, яго функцыі набліжаюцца да функцый дзеяслова-звязкі, а іменны кампанент часта набывае значэнне тэрміна, таму і замена апісальнага прэдыката ў навуковым тэксце часта бывае немагчымай: *У млекакормячых газаабмен адбываецца ў лёгках*. Апісальныя прэдыкаты ў мастацкай літаратуры выконваюць выяўленчую функцыю, яны часта ўтрымліваюць экспрэсіўна афарбаваныя дзеясловы, здольныя ўтвараць семантычную парадыгму сказаў, і часта ўтрымліваюць эмацыянальную афарбоўку ці суб'ектыўную ацэнку дзеяння або стану. Апісальныя прэдыкаты ў публіцыстычных тэкстах ужываюцца для надавання дзеянням значнасці, вагі, бо перавод імя дзеяння ў пазіцыю дзейніка або дапаўнення павышае камунікацыйны ранг дзеяння. У размоўным стылі апісальныя прэдыкаты менш ужывальныя, але таксама выкарыстоўваюцца для больш выразнага выдзялення дзеяння, а таксама для павышэння «пісьменнасці» і «інтэлігентнасці» выказвання.

Назіранне за функцыянаваннем апісальных прэдыкатаў у беларускай мове і параўнанне іх з рускамоўнымі эквівалентамі дазваляе зрабіць выснову, што распаўсюджанасць гэтай моўнай з'явы ў беларускай мове меншая, чым у рускай. Так, дублетныя апісальныя прэдыкаты ў рускамоўных тэкстах розных стыляў маюць прыблізна аднолькавае пашырэнне, у беларускай жа мове яны больш уласцівыя навуковаму і афіцыйна-справавому стылям; некаторыя апісальныя прэдыкаты пры перакладзе на беларускую мову замяняюцца аднаслоўнымі эквівалентамі, напрыклад, спалучэнні з дзеясловам *подвергать* хоць і дапускаюць пераклад словазлучэннем, але аднаслоўны эквівалент мае перавагу: *подвергать испытанию - браць на выпрабаванне, выпрабоўваць; подвергаться критике - падвяргацца крытыцы, крытыкавацца*. Далейшае назіранне за з'явай можа пацвердзіць выказаную гіпотэзу. Пільнай увагі заслугоўвае даследа-

ванне апісальных прэдыкатаў у сувязі з дэнататыўнай структурай сказа, апісанне камунікатыўных магчымасцей і прычын запатрабаванасці апісальных прэдыкатаў, наяўнасць абмежаванняў на ўтварэнне і функцыянаванне такіх сінтаксічных спалучэнняў.

ЛІТАРАТУРА

- Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.
- Всеголодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной педагогической модели языка. М., 2000.
- Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.
- Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2000.
- Михневич А.Е. О типах аналитических структур в белорусском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках. Материалы III республиканской конференции, Гродно, 5-6 окт. 1989 г. Гродно, 1990. С. 20-25.
- Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове. Мн., 1965.

Паступіў у рэдакцыю 06.10.06.

Валерый Віктаравіч Варановіч - аспірант кафедры сучаснай беларускай мовы. Навуковы кіраўнік - кандыдат філалагічных навук, дацэнт С.А. Важнік.